

લદાખનું વ્યૂહાત્મક મહિંસ

ભારતના જમ્મુ-કાશ્મીર રાજ્યનો જિલ્લો લદાખ એક આગામું મહત્વ ધરાવતો વિસ્તાર છે.

ભારત-ચીન વચ્ચેની સીમાની લંબાઈ ૪,૨૨૫ કિમી. જેટલી છે. જે ભારતના જમ્મુ-કાશ્મીર, હિમાયલ પ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ, સીક્રિકમ અને અરુણાચલ પ્રદેશ સાથે સંકળાયેલી છે. ભારત-ચીન સીમાને ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે : (૧) પશ્ચિમ વિભાગ, (૨) મધ્ય વિભાગ, (૩) પૂર્વ વિભાગ. હાલમાં પશ્ચિમ વિભાગની સીમા-ભંગનો વિવાદ ઊભો થયો છે. આ પશ્ચિમ વિભાગની સીમા ભારતના જમ્મુ-કાશ્મીર અને ચીનના સિક્યાંગ, તિબેટ (ચીન) રાજ્યો સાથે સંકળાયેલી છે. આ પશ્ચિમ વિભાગની સીમાની લંબાઈ ૧,૭૭૦ કિમી. જેટલી છે. ચીનના સિક્યાંગ અને પાકિસ્તાન હસ્તક રહેલા જમ્મુ-કાશ્મીર રાજ્યની સીમાની લંબાઈ ૪૮૦ કિમી. છે. બાકીની ૧૩૦૦થી ૧૫૫૦ કિમી. લાંબી સીમા ભારતના લદાખ અને તિબેટ (ચીન) વચ્ચે આવેલી છે. ભારત-ચીન વચ્ચેની સીમા ૧૩૩૮ મીટરથી ૨૫૫૦ મીટરની ઊંચાઈવાળા વિસ્તારોના જળવિભાજક અને પર્વતીય હારમાળાને આધારે નક્કી કરાયેલી છે. બંને દેશો વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનું સીમાંકન થઈ શક્યું નથી.

ભૂતકાળના અનુભવોથી ચીન સાથેના સીમા-વિવાદના પ્રશ્નો નવા નથી, જેમ કે ૧૯૮૬માં લદાખના પૂર્વ ભાગમાં આવેલ ડેમચોક ક્યુલ(Demchok-Kuyul)નો કેટલોક વિસ્તાર ચીને લઈ લીધો છે. હવે તે લદાખના ઉત્તર ભાગમાં આવેલ ચીપ-ચાપ (Chip-Chap) તરફ આગળ વધી રહ્યું છે. આ ચીપ-ચાપનો ખીજવિસ્તાર અતિશય હંડો હોવાથી માનવવસ્વાટ માટે પ્રતિકૂળ છે. માર્ય માસના અંત સુધીમાં આ વિસ્તારમાં ભારત તરફથી ચોકીદારી કરી શકતી નથી. મે માસ દરમિયાન તાપમાન વધતાં બરફ પીગળવાથી આ માર્ગ અવરજવર માટે ખુલ્લો થાય છે. ત્યારબાદ ઇન્ડો-તિબેટિયન બોર્ડર પોલીસ (ITBP) અને લશકરના સૈનિકો જોવા મળે છે; એટલે કે જ્યારે આ પ્રદેશ વસ્તીવિહીન હોય છે તે ગાળામાં જ ચીન પોતાનો પગપેસારો કરે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.

ચીન હવે તો કારકોરમની દક્ષિણેથી પ્રવેશીને સ્યોક (Syok) નદી ઓળંગવા વિચારે છે. આ ક્ષેત્રમાં નુભરા (Nubra) ખીજ આવેલી છે. આ ખીજના માર્ગ ભારત 'સીયાચીન' સાથે સંપર્કમાં રહે છે. જો આ ક્ષેત્રમાં પૂરતી ચોકસાઈ રાખવામાં નહીં આવે તો ચીન 'સીયાચીન' ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી લેશે. વધુમાં ચીન આ ક્ષેત્રની સ્યોક (Syok) અને ચાઁગ ચેનમો નદીના જળનો ઉપયોગ અકસ્માઈ ચીનના શુષ્ક ક્ષેત્ર માટે કરવાનું વિચારતું હોય એમ માની શકાય; પરંતુ ચીન આ ક્ષેત્ર ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે પછી જ શક્ય બને.

પૂર્વ લદાખના ચૂશૂલ, ટસાગા, નીડાર, નીયોમા, મુડ, કુંગટી, ક્યુલ અને લોમા ગામની વિશ્વિહાર ૦ મે ૨૦૧૩

ભટકતી પ્રજા શિયાળામાં ઊગી નીકળતા ઘાસનો ઉપયોગ પશુઓ માટે કરતી હોવાથી આ પ્રદેશ તેમના માટે આશીર્વાદ સમાન ગણાય છે. ચીન આ પ્રદેશ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે તો ભારતના પશુપાલકોને મુશ્કેલીમાં મુકાવું પડે. તેથી ભારતે આ પ્રદેશ માટે જગ્રત રહેવું જરૂરી છે.

૧૯૮૦માં ચીને દુમચેલે ખાતે એક સીમા ચોકી ઊભી કરી હતી. ભારતના સૈનિકોની ગેરહાજરીમાં સૈન્યે કવાયત પણ કરી હતી. આ દુમચેલે વિસ્તાર ભારતનો હોવા છતાં ચીને અહીં સીમા-ભંગ કર્યો હતો. આ સિવાય ૧૯૮૪માં નાગસ્ટાંગ, ૧૯૮૧માં નાંકુંગ, ૧૯૮૨માં લુંગમા સેરાંડિંગ અને ૨૦૦૮ના ડિસેમ્બર માસમાં સ્કાકજુંગ (Skakjung) ઉપર ચીને પ્રભુત્વ મેળવી લીધું છે. ઉપરોક્ત બધાં જ ક્ષેત્રો પશુપાલન માટેનાં ઘાસ-ક્ષેત્રો છે. ૨૦૦૮માં તો ચીનની 'પીપલ્સ લિબરેશન આર્મી' (PLA)ની લશકરી ટુકડીએ ચાર્ડિંગ નાલા (Charding Nala) ખાતે લશકરી મથક પણ ઊભું કર્યું છે. આ મથકથી થોડે જ દૂર મનાવી-લેહને જોડતો માર્ગ આવેલો છે.

ચીન લદાખમાં નગારી (Ngari) ખાતે કેલાસ-માનસરોવરના યાત્રીઓ માટે એક પ્રવાસી મથક ઊભું કરી રહ્યું છે, જેથી અહીં નવી વસાહતો ઊભી થાય. તદ્વારાંત ચાઁગમા જાતિની ભટકતી પ્રજાને અહીં વસાવવા પ્રયત્ન કરે છે જેથી લદાખના પ્રદેશ ઉપર ભારત પોતાનો હક્ક ઊભો ન કરે. આ જ વિસ્તારમાં આવેલ સ્યોક અને સિંધુ નદી ઉપર ભારતનું જ પ્રભુત્વ છે તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અહીં આવેલ પેન્ગાંગ લેક' કે જેના ૧/૩ ભાગ ઉપર ભારત અને ૨/૩ ભાગ ઉપર ચીનનું પ્રભુત્વ છે. તેના બદલે સમગ્ર 'પેન્ગાંગ લેક' ચીન હસ્તક થાય તે માટે પણ તેણે ચકો ગતિમાન કર્યા છે.

લદાખના સંદર્ભમાં ભારતના પોતાના કેટલાક પ્રશ્નો છે; જેમ કે, સીમા-ક્ષેત્રોમાં સંરક્ષણના આધાર્ડૂપી કાયમી બાંધકામનો અભાવ, સીમા-વિસ્તારની ચોકસાઈની ખામી, વિવિધ કચેરીઓ પાસે રહેલા નકશાઓની વિસંગતતા, સંરક્ષણના કાર્યમાં સામેલ સંસ્થાઓમાં સમજારીનો અભાવ, સંરક્ષણવિભાગની નબળાઈએ અને લશકરમાં વ્યાપોલો ભ્રાણાર જ ચીનને સહાયરૂપ બને છે.

ભારતે તાજેતરમાં દોલત બેગ ઓફ્લી, કુક્યે અને નીયોમા ખાતે જે હવાઈ અઝા ઊભા કર્યા છે તે ચીનના ઉરકેરાટનું કારણ બન્યું હોય તેમ લાગે છે. પરિણામે એપ્રિલ માસમાં ચીને દોલત બેગ ઓફ્લી જે વાસ્તવિક અંકુશ રેખા LAC – (Line of Actual Control) પાસે આવેલ છે તે સીમા ઓળંગળીને આશરે ૧૮ કિમી. સુધી પગપેસારો કર્યો છે.

આમ, ભારત માટે લદાખનું વ્યૂહાત્મક મહત્વ વિશેષ છે. તેથી ભારતે આ ઘટના પછી સવિશેષ સજાગ રહેવું જોઈએ.

- નીતિન કોઠારી

વિશ્વિહાર ૦ મે ૨૦૧૩

સંક્રિયકૃત ગ્રાહી કોષમાં સંકેતનું વહન

કોષો દ્વારા સંકેત (signal) – પારકમણ (સંચારણ, transduction)માં ભાગ ભજવતા છ (G)-પ્રોટીન-યુભિમિત ગ્રાહીઓ – (G Protein coupled receptors, GPCRs)ની સંરચના અને તેમની કિયાવિધિને લગતા સંશોધન બદલ ૨૦૧૨ના વર્ષનો રસાયણશાસ્ત્ર માટેનો નોબેલ પુરસ્કાર બે અમેરિકન વૈજ્ઞાનિકો, રોબર્ટ જોસેફ લેફ્કોવિઝ (Lefkowitz) અને બ્રાયન કેન્ટ કોબિલ્કા(Kobilka)ને એનાયત કરવામાં આવ્યો છે.

સંકેત-પારકમણ તત્ત્વ ગ્રાહી (receptor) અથવા વિભક્તકર (discriminate), પારકમક (transducer) અને અસરકર્તા (effector). ગ્રાહી એ કોષપટલ પર છાવાયેલું એલું પ્રોટીન છે જે સંકેતોને પારખી વિશિષ્ટ ગ્રંથિસ્થાવો (hormones) સાથે જોડાય છે. પારકમક તરીકે છ(G)-પ્રોટીન કાર્ય કરે છે. આ છ-પ્રોટીનો એ કોષપટલ સાથે સંલગ્ન પ્રોટીનોનું એલું કુળ છે જે પ્રાણીના કોષની બહારના ભાગમાં ઉદ્ભબતા સંકેતોનું અંદરના ભાગમાં પારકમણ કરવા સાથે સંકળાયેલ છે. જ્વાનીન (guanine) ન્યુક્લિયોટાઇડ (nucleotide) માટે તેમને ઉચ્ચ આકર્ષણ હોવાથી તેઓ છ-પ્રોટીનો તરીકે ઓળખાય છે. ગ્રંથિસ્થાવ-ગ્રાહી સંક્રીષ્ટા (complex)ની પારકમક સાથેની આંતરક્રિયા એક વિનિમય પ્રક્રિયાને ઉત્તેજે છે જેમાં છ-પ્રોટીન સાથે જોડાયેલ જ્વાનોસીન ડાઇફોસ્ફેટ (guanosine diphosphate, GDP)નું સ્થાન જ્વાનોસીન ડ્રાઇફોસ્ફેટ (GTP) લે છે. આ વિનિમય છ-પ્રોટીનને ઉત્તેજિત કરે છે જે અસરકર્તા (ઉત્સેચક) સાથે આંતરક્રિયા કરી દ્વિતીય સંદેશવાહક ઉત્પન્ન કરે છે. ગ્રાહી પ્રણાલી અને અસરકર્તા વચ્ચે છ-પ્રોટીન શાટવની માફક વર્તી પાછું અક્ષય (inactive) રૂપમાં આવી નવા સંકેતની રાહ જુઓ છે. આમ છ-પ્રોટીનો એક પ્રકારની આણવીય કણો (molecular switches) તરીકે કાર્ય કરે છે. છ-પ્રોટીન GTP સાથે જોડાય ત્યારે કળ ‘ચાલુ’ (on) થાય છે જ્યારે GDP સાથે બંધાય ત્યારે ‘બંધ’ (off) સ્થિતિમાં આવે છે.

અગાઉ ગ્રંથિસ્થાવો દ્વારા સંકેતો એક કોષમાંથી બીજા તરફ કેવી રીતે લઈ જવાય છે તેની શોધ બદલ અમેરિકન વૈજ્ઞાનિક અર્વ સધરલેન્ડને ૧૯૭૧નો દેહધર્મવિદ્યા (physiology) અથવા તબીબીવિજ્ઞાન (આયુર્વિજ્ઞાન, medicine) માટેનો નોબેલ પુરસ્કાર એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. તેમણે જણાયું કે ‘પ્રથમ સંદેશવાહકો’ તરીકે ગ્રંથિસ્થાવો સંકેતોને કોષને આવરી લેતા બાધ્યપટલ તરફ લઈ જાય છે. કોષપટલ પર આવેલા વિશિષ્ટ ગ્રાહી સ્થાને તે જોડાય છે. આ બંધન પટલમાં રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ શરૂ કરે છે જે બાધ્યસંકેતોને કોષમાં અન્ય આણવીય સંકેતો(દ્વિતીય સંદેશવાહકો)માં ફેરવે છે. જોકે તે સમયે સંકેત-પારકમણની કિયાવિધિ અંગે ખાસ જાણકારી ન હતી.

રોબર્ટ જોસેફ લેફ્કોવિઝ

બ્રાયન કેન્ટ કોબિલ્કા

૧૯૬૦ના દાયકાના ઉત્તરાર્ધ અને ૧૯૭૦ના પૂર્વાર્ધમાં અમેરિકન વૈજ્ઞાનિકો આલફેડ ગિલમેન અને માર્ટિન રોડબેલ એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે સંશોધન કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે છ-પ્રોટીનોની શોધ કરી હતી. જે કોષો દ્વારા માહિતીની આપલે માટેની ખૂટ્ટી કરી હતી. આ છ-પ્રોટીનોની શોધ બદલ તેઓને ૧૯૮૪નો દેહધર્મવિદ્યા અથવા તબીબીવિજ્ઞાન માટેનો નોબેલ પુરસ્કાર એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો.

લેફ્કોવિઝ (જ. ૧૯૫૫ એપ્રિલ ૧૯૪૩, ન્યૂયૉર્ક શહેર) ગ્રાહી-જવિજ્ઞાન અને સંકેત-પારકમણ અંગેના તથા કોબિલ્કા છ-પ્રોટીન યુભિમિત ગ્રાહીઓની સંરચના અને કાર્યવિધિને લગતા સંશોધન માટે જાણીતા છે. ૧૯૬૨માં કોલાંબિયા કોલેજમાંથી બી.એ.ની અને ૧૯૬૫માં કોલાંબિયા યુનિવર્સિટીની કોલેજ ઔંવ્ટ ફિઝિશિયન્સ એન્ડ સજર્નસમાંથી એમ.ડી.ની પદવી મેળવી હતી. હાલ તેઓ ડ્યુક (Duke) યુનિવર્સિટીમાં જેમ્સ (James) બી. ડ્યુક પ્રોફેસર ઔંવ્ટ બાયોકેમિસ્ટ્રી તરીકે કાર્ય કરી રહ્યા છે. કોબિલ્કાએ યુનિવર્સિટી ઔંવ્ટ મિન્નેસોટા તુલુથમાંથી સ્નાતકની અને યેલ (Yale) યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. રેસિનેન્સી પતાવ્યા બાદ તેઓએ ડ્યુક યુનિવર્સિટીમાં લેફ્કોવિઝના હાથ નીચે પોસ્ટડોક્ટરલ ફેલો તરીકે સંશોધન શરૂ કર્યું હતું. હાલ તેઓ સ્ટેન્ફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં મોલેક્યુલર એન્ડ સેલ્યુલર ફિઝિયોલોજીના પ્રાધ્યાપક છે.

લેફ્કોવિઝ બી-એડ્રિનાર્જિક અને સંબંધિત ગ્રાહીઓના અનુકૂમ (sequence), સંરચના અને કાર્ય તેમજ તેમનું નિયમન કરનાર પ્રોટીનોનાં બે કુળ GPCR-કાઇનેઝિસ અને બી-એરેસ્ટિન્સની શોધ માટે જાણીતા છે. ૧૯૮૦ના દાયકામાં તેમણે જે જનીન (gene) બી-એડ્રિનાર્જિક ગ્રાહી માટે સંકેતિક લિપિ રચવાનું કાર્ય કરે છે તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. આ માટે તેમણે કોબિલ્કાને પસંદ કર્યા. લેફ્કોવિઝ અને સાથીઓએ પ્રથમ બી-એડ્રિનાર્જિક ગ્રાહીના જનીનનું અને ત્યારબાદ આઈ એડ્રિનાર્જિક ગ્રાહીઓના જનીનનું ક્લોનિંગ (cloning). આને લીધે બધા GPCR સરખી આણવિક સંરચના ધરાવે છે તેવી શોધ થઈ. આ સંરચનામાં એમિનોએસિડની શ્રેણી પ્લાગ્માપટલ પર સાત વાર વીટળાય છે. માનવશરીરમાંના ૧૦૦૦ જેટલા ગ્રાહીઓ એક જ કુળના છે અને બધા ગ્રાહીઓ (અનુસંધાન પંદરમા પાણે) વિશ્વવિહાર રીતે ૨૦૧૩

સપનાનું એક વાસ્તવિક શહેર

કિવન્ગાદાઓ ચીનનું એક મેગાસિટી છે. પણ આપણે તેને સપનાનું શહેર કહ્યું છે કારણ કે 'ઇન્સેપ્શન' નામના ચલાયિત્રમાં તેને 'ફ્રીમ-લિબ્ઝોસિટી' (સ્વખનવત્તુ સ્વર્ગ અને નરક વચ્ચેનો પ્રદેશ) દર્શાવેલ છે. ઇન્સેપ્શનનો અર્થ 'આરંભ' થાય છે; પરંતુ આ શહેર વાસ્તવિક શહેર છે. તે ચીનનું સુંદર અને સુવ્યવસ્થિત કિવન્ગાદાઓ નામનું શહેર છે. ૨૦૦૮ અને ૨૦૧૧માં સૌથી શ્રેષ્ઠ વસવાલાયક શહેર તરીકે તેને નવાજવામાં આવેલ. તે શહેરમાં ૮૭ લાખ લોકોની વસ્તી છે. ઉપરોક્ત ઇનામથી નવાજવા પાછળ મુખ્ય કારણો પૈકી એક કારણ એ છે કે આ ઇનામને પાત્ર શહેરનું પર્યાવરણ સુંદર હોવું જોઈએ.

આદેખ ફેલાયેલ શહેર માટે ચીની ગાળ છે તાન દા બિંગ (tan da bing), જેનો અર્થ થાય છે ફેલાતી પાતળી કેક. આપણે તેને ફેલાતો પૂડો પણ કહી શકીએ. અંગ્રેજમાં તેને 'પેનકેક' કહે છે. ચીનમાં ૧૯૭૦ થી ૧૯૮૦ દરમિયાન આર્થિક સુધારા થયા તે પછી આ પેનકેક ઝડપથી ફેલાયેલ છે. આ આર્થિક સુધારાને કારણે ચીનનો મધ્યમ વર્ગ એકધારો વૃદ્ધિ પામ્યો છે અને તેના કારણે ચીનના ગામડાંઓની વસ્તીએ મોટા ભાગે શહેરોમાં સ્થળાંતર કર્યું છે. એવો અંદાજ છે કે ૨૦૨૫ સુધીમાં ચીનના એક અબજ લોકો શહેરોમાં વસતા હશે. આંશે ચીનમાં ૧૬૦ શહેરો છે જે દરેકમાં દશ લાખથી વધારે લોકો વસે છે. અમેરિકામાં નવ છે.

તેનો અર્થ એ થાય કે વધારે ઘરો જોઈશે, વધારે જાહેર વાહનવહાર જોઈશે, પરિણામે વધારે પ્રદૂષણ થશે. કિવન્ગાદાઓ તો અનેક સિમેન્ટ અને કોલસાનાં કારખાનાંઓનું ઘર છે. તે વાતાવરણમાં ગંદકી ઓકે છે. આ કિવન્ગાદાઓ શહેરની વાત છે. પરંતુ વકોક્તિ એ છે કે 'કિવંગ'નો ચીનની ભાષામાં અર્થ 'લીલુંછમ' થાય છે. 'દાઓ'નો અર્થ 'ટાપુ' થાય છે.

યુરોપીય સંઘનાં ઘોરણો પ્રમાણે તો ચીનની શહેરી વસ્તીનો માત્ર ૧ ટકો ૪ શુદ્ધ હવા શ્વાસમાં લે છે. વર્લ્ડ બેન્ક પ્રમાણે લગભગ ૩,૭૫,૦૦૦ લોકો હવાની ભયત્રસ્ત ગુણવત્તાને કારણે અકાળે મૃત્યુ પામે છે. જ્યારે બીજા ફુલો ૬૦,૦૦૦ લોકો અશુદ્ધ પાણી પીવાથી વહેલા મૃત્યુ પામે છે.

કિવન્ગાદાઓ શાનડોન્ગ દ્વિપક્લ્યુ પર આવેલ છે. તે પીળા સમુદ્ર પર છે. તે મોટું સામુદ્રિક બંદર છે અને નૌકામથક છે. તે ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર પણ છે. તે 'તિસ્નગતાઓ બુંઅરી' (મધ્યનિર્માણિક) માટે વિશ્વવિદ્યાત છે. ત્યાં કિવન્ગાદાઓ-હાઈવાન બિજ નામનો દુનિયાનો સૌથી મોટો પુલ છે.

આ શહેર ફુલો ૧૦૦૦ વર્ષ જૂનું પ્રાચીન શહેર છે તેમ છતાં ૧૯૮૪ પછી ચીનની સરકારે વિદેશી મૂડી અને રોકાણકારો માટે પોતાના દરવાજા ખોલી નાખતાં અનેક મોટા ઉદ્યોગો, મધ્યમ કક્ષાના ઉદ્યોગો, નાના ઉદ્યોગો અને વ્યાપારી પેઢીઓ સ્થપાયેલ છે.

આ શહેર મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગમાં વહેલાયેલું છે. ભૌગોલિક રીતે શિનાન તેનું જૂનું વ્યાપાર-કેન્દ્ર છે જે મૂળ કિવન્ગાદાઓ શહેરની દક્ષિણે આવેલ છે. શિબેઈ શહેરની મધ્યમાં આવેલ છે. તેને નવું વ્યાપારકેન્દ્ર ગણવામાં આવે છે. લિસાંગ દ્વિપક્લ્યના ઉપરના ભાગમાં છે જે શહેરનો પરાનો ભાગ છે.

કિવન્ગાદાઓને સૌંદર્યધામ ગણવામાં આવે છે. તેનું પર્યાવરણ, તેનો આસમાની રંગનો સમુદ્ર, સફેદ રેતી અને લીલાંછમ વૃક્ષો બહારના લોકોની પ્રશંસા પામે છે.

કિવન્ગાદાઓને વિશિષ્ટ શહેર ગણવામાં આવે છે. તેમાં દક્ષિણ ચીનની મોહકતા અને ઉત્તર ચીનનું ઉમદાપણું આવેલાં છે. તે ચીનનાં અન્ય શહેરો કરતાં વધારે પદ્ધતિમાત્ર અસરવાળું જોવા મળે છે. કિવન્ગાદાઓ ચીનનું સૌથી વધારે આકર્ષક શહેર છે. તે આધુનિક શહેરનું દશ્ય ધરાવે છે. તેમાં યુરોપિયન પ્રકારનાં પર્વતના ઢોળાવ પર અને સમુદ્રના કાંઠા પર સ્થાપત્યો જોવા મળે છે. રાતા રંગના અહીંની તહીં પથરાયેલ શૈલભિત્તિ (reef) સાથેનો બ્લૂ અને સુંદર સમુદ્રતટ જોવા મળે છે. ચીનના સમુદ્રકાંઠા પરનો ઊંચામાં ઊંચો પર્વત લાઓશાન જોવા મળે છે.

કિવન્ગાદાઓ શહેરનો પદ્ધતિમ ભાગ કે જે જૂનું કિવન્ગાદાઓ શહેર છે તેમાં રાતાં છાપરાંવાળાં મકાનો, લીલાંછમ વૃક્ષો, આસમાની સમુદ્ર જોવા મળે છે. જ્યારે પૂર્વ ભાગ કે જે નવું શહેર છે તેમાં આધુનિક સ્થાપત્યોનો સમુદ્રાય જોવા મળે છે. આમ જૂનાં અને નવાં શહેરોનું સુંદર સંલયન થયેલ છે જેમાંથી કિવન્ગાદાઓ યુરોપિયન અને એશિયન રીતભાતોવાળું સામુદ્રિક શહેર છે.

(અનુસંધાન બારમા પાને)

વિશ્વવિહાર રીતાં ૨૦૧૩

સાહિત્ય : માનવતા ને દિવ્યતાનો સેતુબંધ

સાહિત્યના બંદા તરીકે આજે મારું સંમાન થાય છે એમ સમજું છું. તો પછી થોડુંક સાહિત્ય વિશે જ બોલું.

સાહિત્ય-સંગીતકલા-વિહીન:

સાક્ષાત પણ: પુછ્છવિષાળહીન: ।

— એ ઉક્તિ સમાજના સંસ્કારી વર્ગમાં પ્રચલિત છે. તેનો અર્થ એ કે સાહિત્ય કે સંગીત જેવી કલા જેને અવગત નથી તેને પૂછ્છા અને શીંગડાં વગરનો જાનવર જાણવો. બીજી રીતે કહીએ તો સાહિત્ય માણસને પશુથી જુદ્દો પાડે છે.

સાહિત્ય શબ્દની કલા છે. માનવ-ઉત્કાંતિના ઈતિહાસમાં શબ્દનો ઉદ્ભબ સીમાસ્તંભરૂપ છે. માણસને વાચા ફૂટી તે પહેલાં અંગચેષ્ટા કે પથ્થર પર ચિત્રના સંકેત દ્વારા તેનો વ્યવહાર ચાલતો. તે પછી તો શબ્દથી અને શબ્દ દ્વારા માનવજીવનમાં અને માનવજગતમાં ઘણી ઉત્કાંતિ થઈ. એક તબક્કે કહેવાય છે કે કોઈ પારધીને કીડામણ કોંચયુગમને બાળથી વીધીને ખંડિત કરતો જોઈને વાલ્ભિક્રિ મુનિ ચિત્કાર કરી ગેઠચા. સંવેદનશીલ માનવચિત્તમાં રહુરેલો કાચનો એ અપૂર્વ ઉદ્ગાર હતો. તેમના મા નિષાદથી પ્રગટેલા શ્લોકમાં કારુણ્ય કે કોઈની મનોવેધક અભિવ્યક્તિ હતી. એ રીતે સંસ્કાર તેમ જ સંસ્કૃતિના માર્ગ આગળ વધતા મનુષ્યને માટે શબ્દ પોતાની આંતરસંવેદનાને ઢાલવવાનું અદ્ભુત માધ્યમ બની રહ્યો.

શબ્દ માનવસંસ્કૃતિનો પાયો છે. બુદ્ધિશાલી માનવ તેનો પરસ્પર વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. તેમાં તર્ક, કલ્યાણ, ચિંતન, મનન, અવલોકન આદિ ભજતાં, માનવીય પ્રતિભા જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત કવિતા, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય જેવી કળાઓ રૂપે પ્રવર્તતી થઈ. સ્થાપત્યની રચનામાં ઈંટમટોડું અને કાણ આદિ ઉપાદાન ઉપયોગમાં લેવાય છે તેમ શિલ્પમાં પથ્થરાદિ વન પદાર્થ અને ટાંકણું, ચિત્રમાં રંગ-રેખા અને પીછી તથા સંગીતના સર્જનમાં કંઠ કે વાજિંત્રના સૂર-તાલનું ઉપાદાન લેવાય છે. આમ સ્થાપત્યથી સંગીત સુધી આવતો કલાસર્જનની સામગ્રી ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ થતી જાય છે. સાહિત્યનું ઉપાદાન શબ્દ અને અર્થ તો અન્ય લલિતકળાઓના મુકાબલે સૌથી વધુ સૂક્ષ્મ છે. બીજી કળાઓના કરતાં કવિતા કે સાહિત્યના સર્જનમાં કલ્યાણનું પ્રવર્તન વિશેષભાવે થતું જોવા મળે છે. એ દસ્તિએ કેટલાક વિવેચકો કવિતાને સર્વ લલિતકળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણો છે. સમર્થ સાહિત્યસર્જક શબ્દના કીભિયાથી તેના સર્જનમાં પાંચે લલિતકળાઓની અસર ઊભી કરી શકે છે. બીજી એક દસ્તિએ પણ કવિતાકળાની અનન્યતા વિચારવા જેવી છે. બીજી લલિતકળાઓ પ્રકૃતિમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે જોવા મળશે; જેમ કે, કોયલના ટહુકામાં સંગીતનો આસ્વાદ મળે; આકાશમાં મેઘ અને વીજળીની રમતમાં અથવા ઉથા અને સંઘાના રંગોની મિલાવટમાં

ચિત્રકળાનો વૈભવ દેખાય; ગિરિશૃંગોની ગોડવણીમાં શિલ્પના અને વૃક્ષોની વનરાજીમાં સ્થાપત્યના આકારના આભાસ પણ સાંપદે; પણ એ રીતે સાહિત્યનો આસ્વાદ કે આભાસ કુદરતમાં કયાંય મળશે નહિ. કવિતા અને સાહિત્ય માણસની આગવી સરજત છે.

શબ્દ એટલે અર્થયુક્ત ધ્વનિ. શબ્દ લિપિબદ્ધ થયો તે પહેલાં કેવળ મૌખિક વ્યવહારથી માણસે કામ ચલાયું. વેદકાલીન ઋષિઓએ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ રૂપે જ્ઞાનના ભંડાર સાચવ્યા હતા. જ્ઞાનનો અક્ષર(વર્ણમાલા) રૂપે અભ્યાસ કરનાર સાક્ષર કહેવાયા ને તેનાથી વંચિત તે નિરક્ષર. સમાજમાં લિખિત શબ્દનો પ્રેમી વર્ગ હોય છે તેમ કેવળ બોલેલા શબ્દનો આનંદ લેનાર વર્ગ પણ હોય છે.

*

આ તબક્કે મને અરબસ્તાનના એક નિરક્ષર કવિની વાત યાદ આવે છે. તેની કવિતા પર સુલતાન ખુશ હતા. લોકો પણ ખુશ હતા. કવિ પૂરો સ્વમાની અને મનસ્વી પણ ખરો. કદી કોઈની ફરમાશને વશ ન થતો. કવિતાથી કોઈની ખુશામત ન કરે, ઊલંઘું કટાક્ષ કરે; ભલભલાની ટીકા કરે. સુલતાને તેના પ્રભાવથી અંજાઈને તેને દરબારી કવિ તરીકે રાખેલો. એક વાર કવિએ સુલતાન પર કટાક્ષકાચ લાખ્યું. સુલતાન બિજાયો પણ તેણે કવિ ઉપરનો રોષ તત્કાળ પ્રગટ કર્યો નહિ. કવિને ખાસ કામ માટે થોડા કાગળો આપીને બગદાના સુલતાન પાસે મોકલ્યો.

અરબસ્તાનના બીજા કવિઓની માફક આ કવિને પણ વાંચ્યા આવડતું નહોતું. સ્વયંસ્કૃરકાશથી કવિતાની મૌખિક રચના કરે અને ગાય, પણ લખી કે વાંચ્યી શકે નહિ. તદ્દન નિરક્ષર. એ તો સુલતાને સોંપેલા કાગળો લઈને ઊપડ્યો બગદાદ તરફ. થોડે દૂર ગયો ત્યાં રસ્તામાં તેને એક વૃદ્ધ પુરુષ મળ્યો. તેને સદ્ગ્રામયે, વાચતાં આવડતું હતું. તેણે કવિ પાસે રાજાના કાગળો જોયા. તે એણે વાંચવા માયા. ત્રણ કાગળો હતા. એકમાં સુલતાને ઉત્તરમાં પ્રવાસે જનાર પોતાના કાફલા માટે રક્ષકોની માંગળી કરી હતી, બીજામાં બંને સુલતાનો એકબીજાની પુત્રીની આપ-લે કરે એવી દરખાસ્ત હતી અને ગ્રીજમાં આ કાગળો લઈ આવનાર કવિનો શિરચ્છેદ કરવાની સૂચના હતી.

ગ્રીજો કાગળ વાંચ્યો ત્યારે પેલા વૃદ્ધે કવિને એ કાગળ ફાડી નાંખવા અને બાકીના બે કાગળો લઈ જવાની સલાહ આપી. કવિએ તેનો જવાબ એક નાનકડા કાચ્યમાં આપ્યો. તેનો સાર આ પ્રમાણે હતો :

“બોલેલા શબ્દાની શક્તિ ઘણી છે પરંતુ તેથીયે વિશેષ શક્તિ લખેલા શબ્દની છે. કોઈ એમ ન કહે કે આ કવિ, જેણે બોલેલા શબ્દ ઉપર જિંદગી કાઢી હતી તેણે લખેલા શબ્દનો નાશ કર્યો.”

— એટલું કહીને પેલા કવિએ બગદાદ તરફ શિરચ્છેદની દિશામાં ચાલવા માંડ્યાં.

*

આશરે સો વર્ષ પહેલાંનો એક પ્રસંગ છે. એક વાર ગાંધીજી અને કાકાસાહેબ કાલેલકર બેઠા હતા. ગાંધીજી કંઈક લખતા હતા. કાકાસાહેબ ઉમર ખ્યામની રુબાયતનો ફિટ્ઝ જેરાલે કરેલો અંગ્રેજ અનુવાદ વાંચતા હતા. ચોપડી પૂરી વંચાઈ રહેવા આવી હતી. ત્યાં બાપુનું ધ્યાન તેમના તરફ ગયું. તેમણે પૂછ્યું : ‘શું વાંચો છો ?’ કાકાસાહેબે ચોપડી બતાવી.

તેમને બાપુ સાથે નવોસવો સંબંધ બંધાયેલો એટલે બાપુએ સીધો ઉપદેશ આપવાને બદલે ઊડો નિસાસો નાંખીને કહ્યું, “મને પણ અંગ્રેજ કવિતાનો બહુ શોખ હતો; પણ મેં વિચાર કર્યો કે મને અંગ્રેજ કવિતા વાંચવાનો શો અધિકાર ? મારી પાસે વખત ફાજલ રહેતો હોય તો હું મારી ગુજરાતી લખવાની શક્તિ કંન ન વધારું ?” પછી થોડી વાર અટકીને બોલ્યા : “દેશસેવાને કાજે મેં ત્યાગ કર્યો હોય તો તે અંગ્રેજ સાહિત્યના શોખનો. પૈસા અને ‘કરિયર’(કારકિર્દી)ના ત્યાગને તો હું ત્યાગ ગણતો જ નથી. એ તરફ મને કદી બેંચાણ જ નહોતું; પણ અંગ્રેજ સાહિત્યનો શોખ પાર વગરનો હતો. મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે એ શોખ મારે ઊડવો જોઈએ.”

બાપુને માટે એ મોટો ત્યાગ હતો. કાકાસાહેબે સમજને ચોપડી બાજુએ મૂકી દીધી.

વ્યક્તિગત ચેતના જ્યારે સમાજિગત ચેતના બનવા મથે ત્યારે તેની જવાબદારી કેટલી બધી વધી જાય છે ! સ્વાતંત્ર્ય-લલત દરમિયાન સ્વભાવા અને સ્વસંસ્કૃતિ માટે ગાંધીજીએ પ્રેમ અને પુરુષાર્થ દર્શાવ્યાં છે. ‘હિંદુ-સ્વરાજ’ તેનો મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ છે. ગાંધીજીએ તેમાં પ્રાચીનતાની સમજપૂર્વક કરેલી હિમાયત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને તેમના તરફ આકર્ષે છે. બંને વચ્ચેનો દાર્શનિક, રાજકીય અને આધ્યાત્મિક સંવાદ જગતની બૌદ્ધિક પરંપરામાં અનન્ય છે. બંનેએ સ્વભાવામાં અને અંગ્રેજમાં વિપુલ સાહિત્ય સર્જને જગતને માટે વિશ્વસંસ્કૃતિ અને ગોર્ખ માનવજીવનની કલ્યાણ પ્રગટ કરી છે. એ દાખિએ ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ અને રવીન્દ્રનાથનું વિપુલ ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્ય શર્ધને નવું જ પરિમાણ આપે છે.

ગાંધી અને ટાગોરે વિદ્યાય લેતાં પહેલાં આ અનુપમ અક્ષરસેવાથી સત્ય અને અહિસા તથા શાંતિ અને સુમેળ પર બંધાતી માનવતાનું યશોગાન કરતી વિશ્વસંસ્કૃતિનાં દ્વાર ખોલી આપ્યાં.

*

છેક નજીકના ભૂતકાળમાં દક્ષિણ અમેરિકાના નાનકડા દેશ ચિલીનો નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા કવિ પાંબાનો નેરુદા ગાંધી અને ટાગોરનો વારસ હોય તેમ બોલે છે :

“એ સાચું છે કે દુનિયામાંથી યુદ્ધો સાફ થયાં નથી. લોહી ધોવાયું નથી.

તિરસ્કારનું નિયંત્રણ થયું નથી. એ સાચું છે. છતાં એ પણ એટલું જ સાચું છે

કે આપણે એક પ્રતીતિ તરફ જઈ રહ્યાં છીએ : હિસ્ક તત્ત્વો દુનિયાના દર્પણમાં

પ્રતિબિંબિત થતાં જાય છે. તેમનાં મુખ જોવાં ગમે તેવાં રહ્યાં નથી. તેમને પોતાને માટે પણ તે દર્શનીય રહ્યાં નથી. પણ હું તો પ્રેમના આવિજ્ઞારની શક્યતામાં માનતો રહ્યો છું. મને ખાતરી થઈ છે કે દુઃખ, લોહી, તૂટેલો કાચ એ બધું હોવા છતાં માનવોમાં પરસ્પર સમજૂતી સધારેશે.”

પોતાના જ દેશબંધુઓના કાવતરાનો ભોગ બનેલો આ જગપ્રસિદ્ધ કવિ મરતાં પહેલાં માનવતાની હિમાયત કરતા સર્વલક્ષી પ્રેમનો ઉદ્ગાર કાઢે છે. એ કહે છે :

“મને ખબર છે. આપણા સહુના માથા ઉપર બોંબનો ભય જણુંની રહ્યો છે. એવી ભયંકર ન્યૂડિલિયર વિપત્તિ આવવાની છે જે કોઈને જીવતા નહીં છોડે. આ પૂછ્યી ઉપર કશું રહેશે નહિ. વારુ. પણ તેનાથી મારી આશા ચલિત થશે નહિ. કટોકટીની આ કાણો, અંજ્યાના આ અનુભવની વચ્ચે, આપણે જાડીએ છીએ કે જીગૃત દાઢિમાં સાચો પ્રકાશ પ્રવેશશે; આપણે સહુ એકબીજાને સમજતા થઈશું. આપણે સાથે આગળ વધીશું. આ આશાને કોઈ કચરી શકશે નહીં.”

ઉંડી આત્મશ્રદ્ધાથી ઊભરાતા પાંબલો નેરુદાના આ શર્ષો આવતી પેઢીના માનવસમાજના જીવન અને સાહિત્યના ઉજ્જવલ આવિજ્ઞારનું આશ્વાસન છે કે બાંધધરી એ કોણ કહી શકે ? શું શર્ષ અને સાહિત્ય માનવતાનાં હામી બનશે ?

- ધીરુભાઈ ઠાકર

(ગંગાબહેન પટેલ સારસ્વત સન્માન સ્વીકાર સમયે આપેલા વક્તવ્યનો કંટલોક અંશ)

(આઠમા પાનાનું ચાલુ)

પદ્ધિમથી પૂર્વ તરફ કિવન્ગાદાઓના સમુદ્રકિનારે મુસાફરી કરતાં દર્શનીય સમુદ્ર જોઈ શકાય છે.

કિવન્ગાદાઓની સુંદર, કુદરતી પૃષ્ઠભૂમિ પાછળ તેનો સાંસ્કૃતિક વારસો ધૂપાયેલો છે. તે શહેરની ચડતી અને પડતીનો સાક્ષી છે. તે પૂર્વ અને પદ્ધિમની સંસ્કૃતિઓનાં સમુદ્ર લક્ષણોનું સંભિશ્રણ આપે છે.

કિવન્ગાદાઓ શહેરના મુલાકાતીઓ સમુદ્ર અને રેતીના તટ પર સમુદ્રના પવનો, સમુદ્રની મોહકતા, સમુદ્રના અદ્ભુત રંગો માણી શકે છે.

મૂકુ અને ભીના સમુદ્રના પવનના લીધે કિવન્ગાદાઓના લોકો દક્ષિણ ચીનના લોકો જેવા નાજુક અને નમશા દેખાય છે.

પુરુષો ગૌર વર્ષાના, મજબૂત બાંધણા અને બુદ્ધિશાળી હોય છે. કિવન્ગાદાઓ સુંદર સ્ત્રીઓ પેદા કરવા માટે પ્રયોગ છે. યાંની છોકરીઓ શુદ્ધ હંદયની અને જીવંત લાગે છે. હંમેશાં સુંદર રસ્તી કરતી હોય છે. તેમને ફેશનેબલ પોશાક પરસંદ હોય છે.

આમ કિવન્ગાદાઓ સુંદર પર્યાવરણ, સુંદર બાંધણી અને સુંદર સ્ત્રી-પુરુષોનું જૂની અને નવી સંસ્કૃતિઓના સુંદર સમન્વયવાનું શહેર છે, તેથી તેને સપનાનું વાસ્તવિક શહેર કહેલ છે.

- વિડારી છાયા

સૌભ્ય જોશીનું નાટ્યપ્રદાન

મિત્રો, હું નાટકો કરું છું પણ હું કોઈ નાટકોનો અભ્યાસું નથી. માટે સૌભ્યનાં નાટકો વિશે બોલવાની મારી કોઈ યોગ્યતા નથી. પરંતુ મેં છેલ્ખાં દસ વર્ષ દરમિયાન એના કામને જે નજીકથી જોયું અને જે અનુભવ્યું છે એ આજે હું આપની સાથે Share કરીશ.

સૌભ્ય માત્ર નામથી જ સૌભ્ય છે. એનું રંગભૂમિ પરનું પ્રદાન છે તે આગ જેવું છે.... ક્યારેક અજવાણું કરી રસ્તો બતાડે, ક્યારેક ગરમીથી હૂંફ આપે તો ક્યારેક દાડે પણ. એના લખાણનાં ઘણાં વખાણ થયાં છે અને એનાં નાટકો વિશે ઘણું ઘણું લખાયું છે.

હું સૌભ્યનાં કોઈ ખોટેખોટાં વખાણ કરવા નથી આવ્યો. હું એવું નહીં કહું કે ‘સૌભ્યનાં નાટકો વિશે ૧૦ મિનિટમાં બોલવું એટલે ગાગરમાં સાગરને સમાવવા જેવું’ કે પછી ‘સૌભ્યનાં નાટકોનાં વખાણ કરવાં એટલે સૂરજને દીવો બતાવવા જેવું છે’ વગેરે વગેરે. ના..... કારણ કે સૌભ્યનાં નાટ્યપ્રદાનની વાત કરવી હોય તો આવું વેવલું કશું ચાલે નહિં. કશું નકાર જોઈએ એનાં નાટકો જેવું. તો.... શું બોલવું...? એમ પણ થયું કે ૧૦ મિનિટમાં શું... બોલી જઈશું. પણ જેમ જેમ વિચારતો ગયો તેમ થયું કે ‘સજજતા’ તો જોઈશે.... સૌભ્યનાં નાટકો જેવી જ.

ઘણો ભાગે નાટ્ય-કર્માઓ એમ માનતા હોય છે ‘આ તો થઈ જશે.... સ્ટેજ પર કરી લઈશું.... યાદ રહી જશે.... શો ના દિવસે થઈ પડશે....’ અને આપણા પ્રેક્ષકો પણ આવું જોવા ટેવાયેલા છે અને આવું સ્વીકારી પણ લે છે. પણ જે દિવસથી આંતરકોલેજ સ્પર્ધાઓમાં સૌભ્યનાં નાટકો ભજવવાની શરૂઆત થઈ ત્યારે પ્રેક્ષકોને ખ્યાલ આવ્યો કે અભિનેતા કે અન્ય નેપથ્ય-કર્માઓ સજજ હોય તો કેવો જાહું થઈ શકે. આપ સૌંદર્ય એનાં નાટકોની સજજતા તૈયાર સ્વરૂપે જ માણી હશે. પણ એ સજજતા પાછળ કેટલી તૂટી જવાય એવી મહેનત રહેલી છે એ તો એના અભિનેતાઓને પૂછી જોવું કે પછી એનાં નાટકોના processમાં સંકળાયેલા મારા જેવા કોઈને પૂછું.

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. સૌભ્યનાં બે નાટકોના સેટ મેં ડિઝાઇન કર્યા છે એટલે એનો process મેં ઘણો નજીકથી જોયો છે. એનું એક નાટક ‘આઠમા તારાનું આકાશ’. જેના રિહર્સલ્સ એચ. કે. કોલેજના હોલ પર ચાલે. અમારા મિસ્ટ્રીઓ સેટ પણ ત્યાં જ બનાવે. એક સાંજે હું કામ જોવા ગયો તો કામ ધાર્યા કરતાં ઘણું ઓછું થયું હતું. સ્વાભાવિક રીતે જ મિસ્ટ્રીઓ નાટકમાં છન્વોલ્વ થઈ ગયા હતા. મેં પૂછ્યું, ‘કેમ આમ...?’ જવાબ મળ્યો.... ‘સાહેબ સવારથી આ લોકો એક જ ડાયલોગ પર અટક્યા છે... એ લોકો આગળ વધે તો અમારું મન કામમાં લાગે.’ પછી ધીરેથી કહે, ‘સાહેબ, આ લોકો પણ બહુ મહેનત કરે છે નહિં? અમારી જેમ...’ અને ચોકસાઈ પણ એટલી જ અમે રંધો મારીએ એટલી...’

નાટકવાળાઓ પણ સખત મહેનત કરે છે એવું આમ પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચાડનાર એટલે

સૌભ્ય.... અને નાટકવાળાઓએ પણ મહેનત કરવી જોઈએ અથવા મહેનત કરવી પડે એવું નાટકવાળાઓને શિખવાડનાર પણ સૌભ્ય..... આ સૌભ્ય જોશીનું પહેલું નાટ્યપ્રદાન.

મિત્રો, સામાન્ય રીતે એક કલાકાર કે નાટ્ય-કર્માની એક શૈલી કે સ્ટાઇલ હોય. અંગ્રેજમાં જેને Genre (અનેર) કહે છે અથવા એક આગવું સૌંદર્ય (Aesthetic) હોય છે. સૌભ્યનું પણ છે અને એટલું તો તીવ્ર અને ઉર્જાવાન છે કે એની સાથે પરિચયમાં આવનાર તમામ એની અસરમાં આવ્યા વગર ના રહે. આ શૈલી એટલી તો વિકસિત કે પરિપૂર્ણ છે કે એને હું સૌભ્ય-સ્કૂલમાં તૈયાર થયેલા કે જાણ્યે-અજાણ્યે આ સ્કૂલની અસર પામેલા અનેક નાટ્ય-કર્માઓ ક્યાંક ને ક્યાંક એની ઉર્જા વડે ધબકી રહ્યા છે અને નાટકો કરી રહ્યા છે... આ સૌભ્યનું બીજું મહત્વનું નાટ્યપ્રદાન.

એની શૈલીની એક ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે એની totality. અહીં totality બંને અર્થમાં છે. Perfection તો ખરું જ, પણ એનાં નાટકોનું holistic સ્વરૂપ પણ. સામાન્ય રીતે એવો ખ્યાલ છે કે સરસ લખાયેલું... છટાદાર સંવાદવાળું નાટક... સરસ વાચિક અને સરસ અભિનય વડે ભજવાય એટલે ભયો ભયો. સૌભ્યએ આથી આગળ વધીને સંગીત અને પ્રકાશ-આયોજન જેવાં પરિમાણોથી નાટકને સજજ બનાવ્યું તેમજ મંચનો ત્રિપરિમાણીયનો ઉપયોગ ભરપૂર કરી જાયો. અતે નોંધવું જરૂરી છે કે ‘blocking’ અને ‘back-stage’નું મહત્વ અમદાવાદની રંગભૂમિને શીખવનાર સૌભ્ય છે. શાસ્ત્રીય નૃત્યની ચીવટી એ પાત્રોની કે એમના શરીરના હલનયલનની ગોઠવણી કરે અને back-stageના સાથીઓ સાથે એવું કામ કરાવે કે પ્રેક્ષકો આશ્રયચકિત થઈ જાય... જાણે કે. લાલનો જાહુ જોતા હોય. એના back-stageના perfectionના વળગણો રંગ-કર્માઓએ કેટલાંક invention કરી આય્યાં છે. હું માનું છું કે આજ-કાલ સ્ટેજ પર ભરપૂર વપરાતી રેડિયમ-પડ્હી એ સૌભ્યની શોધ છે. કદાચ એવું ના હોય તોપણ અમદાવાદની રંગભૂમિ માટે તો એ સૌભ્યનું જ આગવું પ્રદાન છે.

સૌભ્યની totalityનું બીજું પાસું એટલે perfectionનો હઠાગ્રહ. અને એ પોતે ભરપૂર માણે.... દિલ્હી NSDમાં નાટકનો શો. શો તો સાંજે હતો પણ સવારથી અમે લાઇટો સેટ કરતા હતા. ત્યાંના કાર્યકર્તાઓને એમ કે અમદાવાદથી આવેલા લબરમૂછિયાઓ શું કરશે...? અડધા કલાકારું તો ધૂટા થઈ જઈશું. પણ સૌભ્યએ એક અનુભવી અને કાબેલ દિગ્દર્શકની અદાથી તમામ લાઇટો એની intensity એના angles દરેક કલાકારોને ઊભા રાખીને એક કર્યા. NSDના ટેકનિશિયનો આભા બની ગયા. મારા સહિત મોટા ભાગના કંટાળી ગયેલા. પણ સૌભ્ય આ થાકનો પણ આનંદ માણતો હતો.

સૌભ્ય-સ્કૂલનું બીજું એક પ્રદાન એટલે કોઈ પણ તુક્કો – તરંગ મગજમાં આવે, કોઈ પણ કલ્યાણ આવે એને ગમે તે ભોગે સાકાર કરવી. અથવચ્ચે છોડી ના દેવી. સામાન્ય રીતે અમુક અધરી અશક્ય જણાતી વાતો મંચ પર એવોઈડ કરતા હોય છે... પણ સૌભ્ય

માટે અશક્ય શબ્દ શક્ય નથી. ફરી એક વાર ‘આઠમા તારાનું આકાશ’ નાટકનો પ્રસંગ યાદ આવે છે. એનો સેટ ડિજાઇન કરતી વખતે ખબર હતી કે અધ્યાતું પડશે... પણ આટલું બધું ?; એને એની મંચસજાની કલ્યાણ કીધી. સ્ટેજ પર મોટું ગટરનું ભૂંગળું.... મેં કીધું થઈ જો... તો કહે એના પર મારી એક્ટ્રેસ ડાન્સ કરશે... મેં કીધું અધ્યાતું છે.... તો કહે કરવું પડશે. એને પછી અમે કર્યું. વાત આટલેથી અટકી નહીં. સૌમ્યનાં નાટકોમાં લારી, સાઇકલ, સ્કૂટરની નવાઈ નહોતી. આ નાટકના છેલ્લા દશ્યમાં ઓભ્યુલન્સ સ્ટેજ પર લાવવાની હતી... હું કોઈ કટ આઉટ કે એવું કણું વિચારું એ પહેલાં મને કહે સાહેબ, સાચ્ચી એભ્યુલન્સ લાવવાની... એને પછી જે થયું એ હતિહાસ છે.

અને છેલ્લે વાત કરીશ સૌમ્યનાં નાટકોની નિસબ્બતની. ગુજરાતમાં એક પ્રથા છે.... વખલખાયેલી છતાં સર્વ-સ્વીકૃત. બધા જ કલાકારો – સાહિત્યકારો એને શિસ્તબદ્ધ રીતે પાળે છે અને એ પ્રથા એ છે કે રાજકારણની વાત હોય, સત્તા સામે બોલવાનું હોય કે સમાજના રૂઢિયુસ્ત કે મોટા વર્ગ સામે બોલવાનું હોય.... આ વણલખાયેલો નિયમ બધા પાળે. એ નિયમ એટલે ‘અદ્ભુ પલાંઠી મોં પર આંગળી...’

અહીં સૌમ્યનાં સૌથી મહત્વના પ્રદાનની વાત આવે છે. આવા વખતે એ બોલે છે.... અને ધારદાર બોલે છે. જરૂર પડે તમામ શિસ્ત-મર્યાદા ફગાવી દઈને પણ બોલે છે. ગુજરાતમાં ૨૦૦૨નાં કોમી રમખાણો પછી ખાસ કોઈ બોલ્યું નહોતું. ત્યારે ‘દોસ્ત... ચોક્કસ અહીં નગર વસ્તું હતું...’ નાટક કરનાર સૌમ્ય હતો. સૌમ્યએ એના સાથી નાટ્ય-કર્માઓ અને સાહિત્યકારોને શીખયું કે art-form માં Aesthetics જાળવીને પણ ‘સમાજ’ની વાત કરી શકાય અને હા... સમાજની વાત કરવી પડે... મારા માટે સૌમ્યનું આ સૌથી મોટું નાટ્યપ્રદાન છે.

– કબીર ઠાકોર

(છા પાનાનું ચાલુ)

એક જ પાયારુપ કાર્યવિધિનો ઉપયોગ કરતા હોવાથી ઔષધવિજ્ઞાનીઓ માટે શરીરમાંના એક મોટા ગ્રાહી કુળને કેવી રીતે લક્ષ્ય બનાવવું તે જાણી શકાયું છે. આજે ૩૦ %થી ૫૦ % જેટલાં ઔષધો સરખી સંરચનાવાળા લેઝ્કોવિઝ-ગ્રાહીઓ રૂપી તાળામાં બંધ બેસે તેવી ચાવી રૂપે ડિજાઇન કરવામાં આવે છે.

કોન્ફિકાએ સ્વતંત્ર સંશોધક તરીકે કાર્ય શરૂ કર્યું ત્યારે તેમને GPCRsનું ત્રિપરિમાણી વિત્ર મેળવવામાં રસ પડ્યો. ૨૦૦૭માં તેમને b-ઓફ્રિનજિક ગ્રાહીની સંરચના નક્કી કરવામાં સફળતા મળી. વધુમાં ૨૦૧૧માં તેમણે જે ક્ષણે કોષ બહારના અંતઃસાવો સંકેત જી-પ્રોટીનને મોકલે છે તેની છિભી (image) મેળવવામાં સફળતા મળી. આથી જાણી શકાયું કે સક્રિયકૃત ગ્રાહી કોષમાં સંકેતનું કેવી રીતે વહન કરે છે.

– જી. ઘ. તલાટી

૧૫

કર્તવ્યનિષ્ઠાનું સંભાન

સમાટ સિક્કંદરના સેનાપતિની નિષ્ઠા, કુશળતા અને માનવતા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતી. સમાટ સિક્કંદર સ્વયં એવી કાર્યપદ્ધતિથી પ્રસન્ન રહેતા હતા, પરંતુ એક વાર સેનાપતિથી નાનકડી ક્ષતિ થતાં ગુસ્સે ભરાયેલા સમાટ એને નીચી પાયરી પર ઉતારી દીધો. સેનાપતિને બદલે સૂબેદાર બનાવી દીધો, પરંતુ સેનાપતિ પર આનો કશો પ્રભાવ પડ્યો નહીં. એણે આ પરિસ્થિતિનો સહજતાથી સ્વીકાર કર્યો અને અગાઉ જેટલી જ નિષ્ઠા, તત્પરતા અને સમર્પણભાવથી કાર્ય કરવા લાગ્યો.

થોડા સમય બાદ કાર્યપ્રસંગે સમાટ સિક્કંદરને મળવાનું થયું, ત્યારે સમાટ સિક્કંદરે આ સૂબેદારનો ઉત્સાહ જોઈને પ્રશ્ન કર્યો, ‘તમે સેનાપતિ હતા ત્યારે જેટલા આનંદ અને ઉત્સાહથી રહેતા હતા, એટલા જ આનંદ અને ઉત્સાહથી રહેતા લાગો છો. મને તો એમ કે તમે હુંખી હુંખી થઈ ગયા હશો.’

સૂબેદારે કહ્યું, ‘ના શહેનશાહ, બલ્કે હું વધુ સુખી થયો છું. પહેલાં તો સૈનિકો અને અધિકારીઓ મારાથી ભયભીત રહેતા હતા. નજીક આવતાં ડરતા હતા. હવે એ મને પ્રેમથી મળવા આવે છે એને જરૂર પડ્યે મારી સલાહ પણ લે છે. એ રીતે મને એમની નિકટ આવવાનો અને સેવા કરવાનો સુંદર મોકો મળ્યો છે.’

સિક્કંદરે કહ્યું, ‘એ બધું તો ઠીક, પરંતુ તમને સેનાપતિના સર્વોચ્ચ પદ પરથી દૂર કરીને આવા સામાન્ય સ્થાને મૂક્યા, તેનું તમને અપમાન લાગ્યું નથી? લોકો તમારી મજાક કરતા હશે અથવા તો મનોમન હાંસી ઉડાવતા હશે, એમ નથી માનતા?’

સૂબેદારે સિક્કંદરને વળતો સવાલ કર્યો, ‘શહેનશાહ, તમે મને એ સમજાવશો કે સન્માન પદમાં છે કે માનવતામાં? ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરીને કોઈ અહેંકારી બની જાય અને અન્ય લોકોની ઉપેક્ષા કરે કે એમના પર જીલ્બમ ગુજારે તો તે નિંદનીય છે. ખરું સન્માન તો ઈમાનદારી, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને પરોપકાર છે એને એવું કરવાની મને વિશેષ તક મળતી હોવાથી હું ખૂબ સુખી, સંતુષ્ટ અને આનંદિત છું.’

સૂબેદારનો ઉત્તર સાંભળીને સિક્કંદર ચાલ્યો ગયો, પરંતુ એ પછી આખી રાત એણે એના વિશે વિચાર કર્યો અને બીજે દિવસે વહેલી સવારે આ કર્તવ્યનિષ્ઠ સૂબેદારને બોલાવીને એનું છીનવેલું પદ સન્માનભેર પાછું આપ્યું.

વાયકમિત્રોને

છેલ્લાં પંદર વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાઈની બાજુમાં, ઊર્માનપુરા, અમદાવાદ – ૩૮૦ ૦૧૩ – એ સરનામે મોકલશો. બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ વર્ષનું લવાજમ પણ એક્સાથે ભરી શકાશે. ડાફ્ટ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો.

૧૬

વિશ્વવિહાર રૂ મે ૨૦૧૩

જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી

જુન્ન ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી ભર્દંકર વિધાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણીના ઉપકમે મે મહિનામાં નીચે મુજબ બે વ્યાખ્યાનો સાંજે પાંચ વાર્ષે શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજવામાં આવ્યાં છે :

૨૨ મે ૨૦૧૩, બુધવાર : વિષય : કુષ્ઠમુક્ત રોગીઓનું સામાજિક
અને આર્થિક પુનઃસ્થાપન

વક્તા : ડૉ. કે. એમ. આચાર્ય

૨૫ મે ૨૦૧૩, બુધવાર : વિષય : સત્યજીત રે : જીવન અને ફિલ્મ
વક્તા : શ્રી સુભાપ શાહ

શ્રી સૌમ્ય જોશીને ચંદ્રવદન મહેતા ઓવોર્ડ

જાણીતા નાટ્યલેખક શ્રી સૌમ્ય જોશીને દ એપ્રિલ ૨૦૧૩ના શનિવારે વિશ્વકોશભવનમાં શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરના હસ્તે પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર ચંદ્રવદન ચી. મહેતાની સ્મૃતિમાં અપાતો ચંદ્રવદન મહેતા ઓવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવ્યો. શ્રી ચંદ્રવદન ચી. મહેતા સ્મારક સમિતિ દ્વારા નાટ્યલેખન માટે આ ઓવોર્ડ આપવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ ચંદ્રવદન મહેતાની જન્મશરીરાબી પ્રસંગે શરૂ થયેલા આ ઓવોર્ડની, સંસ્થાએ એકત્ર કરેલા ચંદ્રવદનનાં તમામ પુસ્તકોની તેમજ ચંદ્રવદન મહેતાને મળેલા સ્મૃતિચિહ્નના વિશ્વકોશભવનમાં કરવામાં આવેલા સંગ્રહની વાત કરી હતી. સૌમ્ય જોશી અને એમના મોટા ભાઈ અભિજાત જોશીના વ્યક્તિગ્રાહી તુલના કરી હતી.

શ્રી સૌમ્ય જોશીને ઓવોર્ડ એનાયત કરતાં શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે જણાવ્યું કે ચંદ્રવદન એ ગુજરાતી સાહિત્યનું સુખદ આશ્રમ છે. એમણે ભાતભાતનાં રંગબેરંગી નાટકો આપીને ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને રંગભૂમિને ન્યાલ કરી દીધાં છે. આજે નવી પેઢીના આ નાટ્યકારનું સન્માન એ ચંદ્રવદનના વારસાનું સન્માન છે.

જાણીતા આર્કિટેક્ટ અને રંગમંડળના કન્વીનર શ્રી કબીર ઠાકોરે સૌમ્ય જોશી વિશે, એમના નાટકની પ્રક્રિયા વિશે અને તેઓ પરફેક્શનના કેટલા આગ્રહી છે તે જણાવ્યું.

સૌમ્ય જોશીએ પોતાનો પ્રતિભાવ આપતાં જણાવ્યું કે સામાન્ય રીતે આવા કાર્યક્રમોમાં મને મૂંજવા થતી હોય છે; પરંતુ આ ઓવોર્ડ ચંદ્રવદન મહેતાના નામ સાથે જોડાયેલો છે અને ધીરુભાઈ ઠાકરના હસ્તે મળે છે તેનો મને આનંદ છે.

કાર્યક્રમને અંતે વડોદરાની ત્રિવેણી સંસ્થા દ્વારા ચંદ્રવદન મહેતાલિખિત અને પી. એસ. ચારી દિગ્દર્શિત 'પરમ માહેશ્વર' નાટકની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી. નાટકમાં મુખ્ય ભૂમિકા શ્રી મહેશ ચંપકલાલે ભજવી હતી. કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં અલ્પા શાહે ચંદ્રવદન મહેતાના કાવ્યનું ગાન કર્યું હતું. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન પ્રીતિ શાહે કર્યું હતું.

શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરને ગંગાબહેન સારસ્વત સન્માન

જુન્ન ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના મુખ્ય સંપાદકશ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરને મુંબઈની પ્રગતિ મિત્ર મંડળ (બોરીવલી-કાંદિવલી) સંસ્થા દ્વારા શ્રી ગંગાબહેન પટેલ સારસ્વત સન્માન ૨૦ એપ્રિલના રોજ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે શ્રી ધીરુભાઈ પટેલે એમનાં માતૃશ્રી ગંગાબહેનના મહાત્મા ગાંધીજી સાથેના પ્રસંગોનું સ્મરણ કર્યું હતું. પ્રાસંગિક પ્રવચનમાં શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ ધીરુભાઈ ઠાકરમાં જોવા મળી શિક્ષણનિષ્ઠા, નાટ્યનિષ્ઠા અને વિશ્વકોશનિષ્ઠાની વાત કરી હતી. પ્રમુખપદ્ધારી શ્રી નારાયણ દેસાઈએ કહ્યું કે ધીરુભાઈએ સાહિત્ય, શિક્ષણ અને વિશ્વકોશ દ્વારા ભાવિ પ્રજા માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું મહાન કાર્ય કર્યું છે તેથી એમની તુલના ઝાંખિઓ સાથે થઈ શકે એમ છે. ધીરુભાઈ કાન્તદ્રષ્ટા છે. એ વર્તમાનને યથાર્થ રૂપે જોઈને એને સાચી દિશા આપવા માટે લગભગ મૌનપૂર્વક શાંતયિતે સતત કામ કરતા રહે છે. આજે આપણા સમાજમાં જે મૂલ્યોનો લાસ થઈ રહ્યો છે તે હાસને રોકવાનું કામ માત્ર શર્ધાનું નથી, માત્ર લખિતકલાનું નથી, નાટકનું નથી, એ માત્ર વિશ્વકોશનું પણ નથી. સમાજના તમામ મૂલ્યને ટકાવવા માટે એક જાગ્રત માણસનું કર્તવ્ય એમણે બજાવ્યું છે. શ્રી ધીરુભાઈએ સાહિત્યવિષયક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, પાંજ્લો નેરુદા જેવા સર્જકોની વાત કરી હતી. પ્રગતિ મિત્ર મંડળના પ્રમુખ શ્રી અનંતભાઈ મહેતાએ સ્વાગત કર્યું. શ્રી હસમુખભાઈ ગોસલિયાએ આભારવિધિ કરી, શ્રી અલ્યાબહેન શાહે કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં પ્રાર્થના કરી અને સંચાલન શ્રી મીનાક્ષીબહેન ઠાકરે કર્યું. આ કાર્યક્રમમાં ધીરુભાઈના ચાહકો મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યા.

બે ગંગલકારોના આલબમનું વિમોચન

અગસ્ટ્ ફાઉન્ડેશન અને ગુજરાત વિશ્વકોશ લખિતકલાકેન્દ્રના સંયુક્ત ઉપકમે અમર ભણ દ્વારા તૈયાર થયેલ સુપ્રસિદ્ધ ગંગલકારો 'મરીજ' અને મનોજ બંડેરિયાની ગંગલોના આલબમનું વિમોચન વિશ્વકોશભવન બાતે જાણીતા સંગીતકાર પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય, ધીરુભાઈ ઠાકર અને કુમારપાળ દેસાઈના હસ્તે ૨૭ એપ્રિલના રોજ કરવામાં આવ્યું. 'જિંદગી તમામ ગજાલ' અને 'શાંદો જ કંકુ ને ચોખા' આલબમના વિમોચનપ્રસંગે આ બંને કવિઓની ગંગલો પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય, અમર ભણ, પ્રહર વોરા, ઐશ્વર્ય મજમુદાર અને પાર્થ ઓજાએ ભાવવાહી રીતે ૨૪ કરી. કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લાએ 'મરીજ'ની અસરમાં એમણે લખેલી ગંગલો અને એમના પરમભિત્ર મનોજ બંડેરિયા વિશેની એમની રચનાઓનું કાવ્યપણ કર્યું. આ પ્રસંગે 'મરીજ'ના પુત્ર મોહસીનભાઈ અને મનોજ બંડેરિયાનાં પત્ની પૂર્ણિમાબહેન તેમજ મોટી સંખ્યામાં સાહિત્યકારો અને સંગીતપ્રેમીઓ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.